

széles skáláját érintő állásfoglalásai eligazítást nyújtanak az emberért és a világért felelősséget hordozó vallásoknak.

A teológus konferencia és kongresszus elismeri a vallás apályát és dagályát, de hadat üzen a vallás jegyében hirdetett mindenbe való belenyugvás, a tehetetlenségre való kiegyezés, a vaksors elfogadása ellen. Állítja, hogy a vallás erkölcsi értékeket közvetít Isten és a hívő ember, a társadalom és az egyén között. Tanítja, hogy a vallás a hívő életében jellemnevelő, alkotó erő, mely a mindennapi helytállásban, nagy alkotásokban és szolgálatban gyümölcsözik az ember és a közösség javára. Hirdeti, hogy a vallás ösztönöz a jobb és emberségesebb világért folyó erőfeszítésekben való részvételre.

A két nemzetközi találkozó teológiai alapállásából következik, hogy egységben látja a szeretet törvényének két részét. Ebből önként adódik, hogy a vallás és a társadalom szolgálatát csak egészen lehet végezni. Aki teljesen a vallás szolgálatának szenteli magát, annak egészen vállalnia kell a társadalomért való felelősséget is. Mert aki Istent egész lényével szolgálja, az teljes erővel vállalja az ember ügyét is.

Az IARF-t belülről feszítő különbségek és ellentétek dacára, növekedett a tagsoportok körében az összetartozás tudata. Erősödött az az érzés, hogy együtt kell és lehet maradnunk.

A két nemzetközi találkozó munkáját pozitíven értékeljük, mert komoly és mély élményt, eszmei útravalót tudott adni a résztvevők többségének. A legkülönbözőbb irányzatok képviselői is tudnak valami értékeset elkönyvelni a két nagygyűléssel kapcsolatban.

A kongresszus megállapításai és eredményei szellemi forrás, melyből velünk együtt mindenki meríthet, aki szolgálni akarja az embertársát és a világot. Időszerű megállapításainak summája az, hogy a vallás nem elszigetel, hanem kötelező erővel beállít az emberszeretet egyetemes szolgálatába. Ez pedig azt jelenti, hogy helyünk és küldetésünk van a világban. Ebben az értelemben valljuk és vállaljuk a teológus konferencia és kongresszus útmutató tanulságait.

SZABÓ DEZSŐ

TEPLOSÉPÍTÉS AZ UNITÁRIUS EGYHÁZBAN A TŰRELMI RENDELETET KÖVETŐ 30 ESZTENDŐ ALATT

Az erdélyi egyházak életében jelentős fordulatlak számít II. József 1781 őszén kiadott *tűrelmi rendelete*. A súlyos megpróbáltatások korszakát lezáró rendelet nem vallási indítékból született, hanem abból a politikai felismerésből, hogy az abszolutisztikus államnak feltétlenül haszna van az alattvalói iránt tanúsított tűrelemből. Az uralkodó szerint „Vallási tűrelem annyit jelent, mint megengedni, hogy hivatalokban alkalmazható legyen, földbirtokot szerezhessen, ipart űzhessen és polgár

lehesse valláskülönbség nélkül mindenki, aki erre alkalmas, és hasznára van az államnak.“

A rendelet az állam és egyház viszonyának s a „nem-katolikusok“ — protestánsok és orthodoxok — helyzetének rendezését szolgálta. Legfeltűnőbb sérelmeiket orvosolta, több addig elvont jogukat megadta, vallásuk gyakorlását engedélyezte, templom és iskola építését pedig lehetővé tette.

A türelmi rendelet az unitárius egyház történetében új korszak kezdetét jelenti. A rendelet, bár korántsem elégítette ki az unitáriusok valamennyi törvényes jogát és elvárását, mégis a templomépítés engedélyezésével megindítója lett az egyház külső megújulásának. Ennek jelentőségét emeli ki Ferencz József püspök az *Unitárius kis tükör* c. munkájában, megállapítva, hogy Lázár István püspöksége (1786—1811) alatt 38 templom-, torony- és iskolaépítés vagy -javítás történt.¹

Dolgozatunk a türelmi rendeletet követő 30 esztendő (1781—1811) unitárius templomépítési adatait tárgyalja, melyeket az áttekinthetőség érdekében egyházközségek szerint csoportosítunk.

1. Abásfalva

A XVIII. század elejéig társegyházközség Homoródkeményfalvával; a két falu nézeteltérése következtében, a Consistorium jóváhagyása nélkül, elszakadnak egymástól, és Abásfalva külön templomot épít. A Generális vizitációs jkv. 1749. február 24-i feljegyzése szerint: „Temploma fából való, zsendelyes, falu jószágán circiter ezelőtt annis 21 építetett, az abásfalvi unitaria eccla költségeivel“.² E fatemplom helyett építik fel második templomukat a XIX. sz. elején. „Épült a jelenlegi papilak déli végében egy meglehetősen díszes templom kőből, cseréppel fedve és toronnyal. Mennyezetén 1809 évszám volt, és a torony ajtaján pedig, mely mai napig is megvan az új templomnál 1811. év.“³ Lelkésze: Sárdi István volt 1786—1812-ig. A csúszós, meg nem felelő helyre épített templom megszakad, használhatatlanná válik, így 1866-ban a mai, harmadik templomukat is felépítik, lebontva a régit, és anyagát az új építésénél felhasználják.

2. Abrudbánya

Az egyházközség templomát 1778. március 7-én karhatalommal elvették⁴ Hiábaló Böloni Mikó Lőrinc városbíró és Fikker Ferenc követsége Bécsbe, a gyülekezet templom nélkül marad. A tiltakozás és követküldés eredményeképpen 1782. augusztus 29-én a város központjában új templomhelyet mérnek ki az unitáriusoknak. 1785-ben az egyházközség a Consistoriumhoz már felterjeszti az új templom rajzát és költségvetését, de az építéshez csak 1793-ban fognak hozzá.⁵ Szerződést kötnek Nagy József építésmesterrel 5300 forintért, aki 1793. aug. 1-én megkezdte az építést, amit 1802-ben fejeznek be. A költségek ekkorra már 16 000 forintot tesznek ki, melyből „7314 mfrt adósság nehezedett az ecclesia pénztárára“. A tornyon a következő felirat volt: „In honorem Solius Dei aedificat 1798.“⁶ Az építkezés idején az egyházközség gondnoka Rákosi Nagy József, lelkésze 1793—1800-ig Máthé Elek, 1800—1804-ig Nagy Pál.

Az 1848—49-ben leégett templomot csak 1863-ban tudják újraépíteni. 1927-ben újból leég, azóta sem tudta az elnéptelenedő egyházközség azt teljes egészében megjavítani.

3. Alsóboldogfalva

Az egyházközség új templomáról a templom mennyezetén volt felirat tudósít: „A:H:G:M:E, Bizony az Ur vagyon ez helyen, nintsen itt egyéb, hanem az Isten háza I Mos. 28. r. 16.17 v. Kezdtett ez épülni. A. Boldogasszonyfalvi Unitarius Ecclesia költsége s fáradsága a más Jóltevők kegyessége által A. 1791 s meg is fedetett Bán Ferenc curatorságában, mennyezete pedig készült A. 1796 if. Gagy István curatorságában T. Koncz Márton papságában, Valaki e helyen imádkozik, hallgasd meg és kegyelmezz meg Ur Isten, 2 Kor 6 r. 21. v.”⁷ A szőszékkorona felső felén ma is meglevő felirat: „Az A.B. a.falvi Unit.Ekklában levő kegyes asszonyok költségeken készült ezen korona Isten Dicsőségére 1800. Gyarmati Dániel curatorságában, csinálta Segesvári Goosz János.”⁸ Lelkésze 1786-tól 1796. jan. 3-ig Márkos Péter, 1796. ápr. 13-tól 1800 dec. 20-ig Koncz Márton.

Külön érdekesség a torony déli oldalán létezett, ma már lemeszelt egykori felirat, amelyhez hasonlóval még találkozunk a küküllőmenti templomtornyok esetében:

„Innen invitálnak a szent imádságra, / Szent örömmel buzgó háladatosságra. / Itt adják tudtodra egy szomorú hanggal / Mikor hivatol a halottas haranggal. / Hogy megholt valaki, gyűlöt is húztak már / Te is készülj, mert a halottas gyűlő vár.”⁹

4. Alsórákos

1671. április 18-án 21 unitárius családdal szemben 28 református családot találnak. Az érvényben levő törvények értelmében az unitáriusoktól a templomot elveszik, és átadják a többségben talált református gyülekezetnek. A „Magdókert“ végében Budai Péter által adományozott anyagból fatemplomot építenek az 1673—1675. években.¹⁰ A hely nem bizonyul megfelelőnek, s mivel egy évszázad amúgy is megviselte a kis fatemplomot, új templomukat, immár a harmadikat, a régi templomtól nyugatra eső dombon kívánják felépíteni. Szerződést kötnek Csöbi Váradi András építőmesterrel, aki 1797-ben kőből, kerek bolthajtással boltozva felépíti a 6 német öl hosszú és 3 német öl széles új templomot. Ez a templom áll fenn ma is. A torony 1807-ben épült. A templomot Csokfalvi Benefi György, a tornyot Karácsonyfalvi József lelkészek idejében építették. Gondnok mindkét esetben Füzi Ferenc.

5. Aranyosrákos

A nagyon megrongálódhatott régi templom állapotára fényt vet az 1742-ben tett Generális vizitáció meghagyása¹¹, mely „ruinaként“ említi azt. „1793. február 27, Az Aranyosrákos Unitaria Sz. Ekklésia közönséges vox szerint akarván magának templomot fundamentumából egészen újat építeni, méne Sándor József nevezetű kőmíves pallérral ilyen alkalomra: Sándor József ő kegyelme új fundamentumból építsen akkora

templomot, melynek világa hosszában 10 öl, szélessége 4 öl, magassága a fundamentumon kívül 3 öl legyen, mely épületet a maga mostani tornyával együtt tisztességesen kivakoljon és ki is meszeljen. Fáradságos munkájáért igére a Sz. Ekklesia közönségesen 310 Rfrt. és 30 véka kenyérnek való őszi buzát.¹² Lelkésze az építés idején Vida Mihály. Felirat a templomban: „Ezen templomot az Ar. Rákosi Unitaria Ekklesia maga költségével építette az egy igaz Istennek tiszteletére 1793-ik esztendőben.“

6. Bágyon

Id. Kozma Mihály bágyoni lelkésznek Lázár István püspökhöz 1809 decemberében írt leveléből¹³ szemléltető képet kapunk az új templom felépítéséről: „Bágyon X^{bris} -809...1807-ik Esztendőben kezdének gondolkodni a Templom újra építéséről a minthogy azon esztendő tavaszán egy Generalis Eccla gyűlést parantsolván az irt Curator Ur (adjon az Isten minden Ecclésiákban iljen buzgó Domesticus Curatorokat mint ez:) [Csegezi Csegezi Mihály] meghatároztatik, hogy a régi 1200 Esztendő Templom egész el romolják s újra építtessék; ezen célra két embe-reink Bodotzi Szabó János és ifj. Balogh Márton Atyánkfiai nagy Summa pénzzel küldettek Gyergyoba a Stakaturnak valo nagy fenyő 183 szál fákért; ez alatt mind az Atsok, mind a kömivesek conventionaltattak és felpénzt is vittenek el, olly commisio alatt, hogy a fák megérkezvén foghassanak a Munkához; de megjedzésre méltó hogy Meszünk Téglánk Kövünk jelen még nem volt és ezért a Mester Emberek Esztendeig Vá-rakoztanak utánnuk. Gyergyoból meg jö a Fa a Maros vizén le Veres-Martig, honnan az Eccla hazahozta igen nagy munkával és fáradsággal, már az szinte 900 forintba került...“ „...E szerént ki jövének a Mester Emberek az Esztendőben 3^{ira} Februar 27^{dikén} valamint a szarvazatt ugy a Köfal egészen a földig le rontatott az Ecclésiabelieknek példás segítségek által. 28^{dik} a Templom fundamentumát kezdték ásni, amellyet ad 17^{mm} Aprilis ditsóségesen beis végezének. 18^{ik} junius a Kömivesek kezdék a fundamentumot rakni, és azután olyan nagy serénységgel vit-ték mint az átsokis a Munkát, hogy már ma cserepezéseis uj Templo-munknak, mellyik szélessége külső világának 6 Német Öl hossza hason-lolag 15 N öl, maga végit érte. Hála légyen az Istennek! — még ugyantsak egy Esztendő le fog foljni mig a Templomnak belső és külső ékessége megadatik, erreis reá segél az Mennyei Nagy Gazda, ki vagyon parntsolo eddigis!“

A templomépítés elhúzódasához hozzájárult az a vitás kérdés, hogy azt ne a régi helyére, hanem a falu közepére építsék. Végül is az előbbi párt győzött, és a régi templom helyén épül fel.¹⁴ Kőbe vésve a követ-kező felirat található: „I.Ferencz tsászár alatt az egy Isten tiszteletére A Bágyoni Unitaria Ekklesia építette 1809.“

7. Benczéd

Székelyszentmihályi egyházközség filiája volt, s az ma is. „A temp-lom épült Benczéd közepén levő dombocskán, melyen ember emlékezetit felülmuló időtől fogva egy cserefa ágason egy kis harangocska tartat-tott.“ A kékre festett mennyezet közepén ilyen írás állott: „Az egy igaz

Isten tiszteletére a Jézus Krisztus által építette a benczedi Unitaria Ecclesia a maga költségén. Anno 1805.¹⁵ Építője id. Pap Péter pallér és curator, lelkésze Kelemen Benjámín.

8. Bözöd

A templomépités kezdetéről közelebbi adat nem került elő. A jelzett dátumok csak az építések befejeztét jelzik. A mennyezet régi felirata: „A magától való egy Istennek Szent fia a Jézus által való tiszteletére, a Bözödi Unitaria Ecclesia építette 1810-be.“ Szász András lelkész 1910 II. 10-én kelt levelében a templom mennyezetén levő feliratot már a következő szöveggel közli: „Az egy igaz Isten tiszteletére épült e templom 1810-ben. Javítottatott 1834, 1869 és 1906.“¹⁶ A tornyán a bejárat feletti régi felirat szövege:

„Erős torony az Ur neve, Aki segedelmünk leve / Mert míg ezt építettök, noha — Szűk volt az üdő s mostoha / Rásegülle erre még is, — Munkánk után a sz. Ég is. 1817.“

9. Buzaháza

Nyárádszentmárton filiája. „Csinos kis sövény templom épült 1792-ben. Homlokzatán a padlásról kijövő fa fedőtornyossal.“¹⁷ „Buzaháza oratoriumot állított 1794-ben azon telekre, melyet helybeli birtokos Jánosi Péter uram és neje Nagy Erzsébet ajándékozott 1791-be.“¹⁸ Lelkésze 1771—1798-ig, majd 1800—1804-ig Bedő József, aki Nyárádszentlászlóra megy, majd visszajön. 1843-ban a templomocska mellé haranglábat építenek.

10. Csokfalva

Régi templom helyére építi 1792—1798 között az egyházközség új templomát. A torony déli falán a következő felirat van:

„Allj meg uton járó ki itt alá s fel jársz! / Munkáért mindenben áldást Istentől vársz. / Nézd meg ezt a tornyot helységünk diszére / Épült az egy Isten hiv tiszteletére. / 1798. Ujítatott 1891 és 1956.“¹⁹

40 méter magas tornya valóban díszre a falunak, de egyben építési jellegzetesség a Kis-Küküllő felső völgyére, a Sóvidékre. A déli bejáratú ajtón levő felirat: „Anno 1798. Nemes Udvarhely Széki-énlaki Borbély Ferencz feleségével Raffaj Susa asszonnyal edjűtt Istenös jöindulatból magok költségökön tsináltatták ezen ajtot a Csokfalvi Unitaria sz. t. Ecclesia templomára. Énlaki asztalos Tot Gergely.“ A torony alatti bejáratú ajtón: „1803 B. Udő Faluvégi Sigmond fia Kotsis Faluvégi János ajándéka ezen ajtónak tsináltatása Orbán Máriával. Az csokfalvi Unitaria Ecclesia materiajabol Isten Dicsőségére. Aztalos Kőmezei Sámuel által. K. Kováts József Dékánóságában.“²⁰

11. Felsőrákos

A megrongálódott és kicsinek bizonyuló régi templom helyébe 1795-ben újat építenek.²¹ Alig 7 évvel az építés után 1802-ben földrengés következtében a templom bolthajtásos boltozata megszakad, amit egy-

szerű stakaturral helyettesítenek. A használhatatlanná vált új torony helyett haranglábat állítanak, majd 1821-ben teljesen különálló tornyot építenek.²²

12. *Fiatfalva*

Székelykeresztúr filiája az 1799. július 4-i döntésig, amikor a Főtanács jóváhagyja önállósulását. Templomuk már a század elején is volt, amint arról a Generális Vizitációs jkv. IV. kötet 158. l. tudósít: „1732 V.18. itt Fiatfalván elpusztulván a reformátusok templomok, kérték a mieinktől, hadd járjanak alternatim a mi templomunkban és megengedettett, csak, hogy nehezen akarják egyaránt építeni a templomot.”²³ Nagy ellentét nem állhatott fenn, amit napjainkig bizonyít a közös templomtulajdon és használat ritkaság példája. 1799-ben nagyobbítani kívánják a templomot. Az „udvar” helyet biztosít e célra, azzal a kívánsággal, hogy az új templom a református atyafiakkal közös lehessen.²⁴ 1803-tól 1811-ig közköltsegen fel is építik a templomot és tornyot. Falait 1893-ban magasabbra emelik.²⁵ Lelkésze 1800-tól 1809. április 24-ig Györke Mihály, 1809. május 3-tól 1830. április 20-ig Barabás Ferenc. Gondnokai: 1802—1803 Dersi Mihály, 1804—1808 Fazakas Mihály, 1809—1811 Csiki Pál.

13. *Firtosmartonos*

A Generális vizitációs jkv. 1778-ban feljegyzi: „A martonosi venerabilis ecclesiának Temploma oly kicsiny és szoros lévén, hogy a böcsületes hallgatók benne el nem férnek, mely mián nagy háboruság s egyenetlenség támadott az atyafiak között; melyre nézve a martonosi sz. ecclesiának vox szerint kijött egyenlő akaratjukból, hogy a templom megnagyobbíttassék. Azért a Sz. Visitatio is imponálja, hogy mentől hamarabb az eccla ezen dologhoz hozzáfogjon.”²⁶ Gáspár Miklós és Gáspár János új templomhelyet adományoznak. 1793-ban Demeter Pál curator buzgólkodása folytán hozzákezdenek az új templom építéséhez. A régi templom anyagát eladják. Az újhoz, melyet szintén fából építenek, a fát a hívek hordják be. Segítséget kapnak Énlakáról 30 napszámot, Tordátfalváról 20 napszámot szekérrel. Ezt a fatemplomot 1829-ben eladják 60 Ft-ért Gáspár Gergelynek, és újat építenek kőből és téglából. A templom mennyezetén a következő felirat volt: „Ez Isten ditsóságára építettett hajlék kezdett építettetni a martonosi Unit. Eccla Tagjaitól in Anno 1793, végződött pedig el mostan e mennyezet tsinálása ugyan Demeter Pál curatorságában Vas Mihály és Gáspár Josef egyháziak idejében Ao. 1796.”²⁷ A főbejáratnál ez volt felírva: „1799 épült Datki Josef curatorságában.”

14. *Firtosváralja*

A reformáció után Énlaka filiája volt. A XVII. század folyamán önállósul, és 1701-ben fatemplomot épít. A gyülekezet áldozathozatala, valamint gyűjtés révén 1801-ben hozzáfognak új kőtemplomuk építéséhez.²⁸ A keleti karzaton levő felirat szövege: „E szent templom Isten segédelmével épült az egyházközség erején 1801—1805-ig. Ujittatott I-ször

1857-ben II-or 1908-ban.“ A korona alján hatszögletben: „Földi vitézsége Esztendei között, Nyolcszáztizennynek Mikor örvendezett A F. váralji kis sz. gyülekezet, Ez ékes korona akkor készítettett.“²⁹ Lelkésze: 1776—1802 Máté Ferenc, 1802—1834 Kenyeres András. Gondnoka 1801—1822-ig Jánosi Gergely.

15. Gyepes

Az 1789-es püspöki vizsgálat alkalmával a templom, melynek menyezetén 1672. évszám áll, nagyon rossz állapotban van. Javítás helyett új templom építésén tanácskoznak, és már „1791-ben Szombatfalvi Miklós notarius három egyháztagot esket fel, hogy az építésnél segítségére legyenek“. Az új templom 1795-ben készült el, tornya egy évvel később a hívek önmegadóztatásából.³⁰ A csuszós talaj miatt 1827-ben a torony leomlik, s a templom is annyira megrepedezik, hogy 1834—1840 között egy új templomot építenek. Lelkésze 1793—1799-ig Huszár Elek, gondnoka 1789—1800-ig László Zsigmond.

16. Homoródalmás

„1732. szept. 3. Régen az templom az falun alól Karácsonyfalva felé volt azt mostanit pedig kezdték építeni A. 1693.“³¹ Második templomuk nem érte meg a száz évet. Nagy rongálódásai miatt a Türelmi Rendeletet követően elsők közt kérnek új templomépítési engedélyt. 1782. október 10-én a főkormányshék az engedélyt meg is adja.³² Az építést 1785. szeptember 22-én kezdik meg, és 1786-ban az istentiszteleteket már az új templomban tartják.³³ A költségeket a hívek adakozása és a falu nagy malmának vámja biztosítja. Lelkésze Árkosi Barabás Sámuel. A vállalkozóval kötött szerződés két eredeti példánya ma is megvan az egyházközség levéltárában, amelyből alább idézek: „1785 Die 30 Marty midön volnánk a meg irt Vármegyében és faluban az H. Almási V. Unit Eccla oskola mester házánál“... „tönnek mü előttünk ilyen meg másolhatatlan alkalmat és Szerzőttséget Imo hogy pretentualt Boldizsár József Ö kegyelme a speccificalt Ecclanak romló félben lévő temploma helyett uj helyre exfundamento fel állit uj templomot egész boltozattal a melynek hosszúsága belül lészen Um 15 id est tizenöt német öl Szélessége belül 5 id est öt német öl, köfalának vastagsága Um 1 id est egy német öl“... „2do hogy épít a Templommal egybe köttetve 14 öl magasságú tornyot meröben hozza ki a Földből a fundamentumát és azon felül köfalának vastagsága lészen Um 1 idest egy német öl, két öllnyi magasságra megerősítvén két lábakkal a toronynak két szegletét és az alját megboltozván“... „a meg nevezett alkotmányok fel állításáért ígérének pénzt flor sumy 1000 idest ezer Magyar forintokat e mel lé buzát 150 idest százötven, zabot 80 idest nyolcvan, egy mázsa szalonnát mig ez alkotmány fel mégyen, Annotim két véka borsot minden hétre, fél ejtle pálinkát mikor dolgozik 10 juhra való turót, minden gazda egy kupa lisztet 10 tojást idtiz.“

1789. április 19., 20., 21. és 22-én Lázár István püspök Generális vizitációt tartott az almási unitárius egyházközségben, „mely alkalommal templomszentelést tart, Barabás Sámuel papot kathekezisből kikér-

dezi“, felülvizsgálja az egyházközség iskolaügyeit, s a jövőre nézve utasítást ad: „mi szerint a Mester köteles a kántori lak telkén építendő iskolában a lányokat is oktatni.“³⁴

17. Homoródújfalú

Oklánd filiája, mely 1681-ben önállósult. „A szétvállási jegyzőkönyvben említés van téve egy kőből épült romladozó, de kőlábkakal megerősített s zsendellyel fedett kiseded templomról és ugyan kőből épült 3 öl magas és zsendellyel fedett külön álló kiseded toronyról, mely épült 1481-ik évben.“³⁵ A templom és torony a XVIII. sz. végére használhatatlanná válik, és a hívek új templom építését határozzák el. Benedek József gondnok buzgólkodása mellett 1798-ban hozzákezdnek az építéshez. Külön érdekesség, hogy a gondnok mindössze 18 éves. Három esztendő alatt készülnek el, és 1801. november 11-én, az első istentisztelettartás után Benedek József elszámol a pénzkiadásokról, mely 1685 Ft.-ot tesz ki. Lelkész az építés idején Gyepesi Gergely.

18. Kadács

Használhatatlanná váló temploma helyett újat építenek az 1785—1786. években. Lázár István püspök 1789. évi vizsgálata alkalmával feljegyi, hogy az egyházközség új templomát, közköltéségen építette. A tornyot csak 1801-ben tudták felépíteni.³⁶ Feliratok: a szószékkoronán: „Tsináltatá ezen koronát Marosi Josef uram feleségével Borbárával Istenes jóindulatjubból maguk költségén Anno 1787.“ A templom mennyezetén: „Ritka kegyesség példája. E mennyezet épült Kobátfalvi Keresztély Zsigmond és Demeter Judit költségén.“ A karzat felirata: „Kobátfalvi Péterfi István feleségével Pálfi Annával tsináltatta A. 1796.“³⁷ Az új templom nem bizonyul tartósnak, 1837—1838-ban a ma is meglevőt építik fel.

19. Kede

Székelyszentmiklós filiája, templommal rendelkezik. 1801. május 17-én Lázár István vizitációja alkalmával újólag kéri önállósulását. Ez alkalommal a püspök megjegyzi: „ha a szentmiklói anyaegyházközséggel a közös birtokok osztása megtörténik és romladozó temploma helyett újat épít, a nagykorúsítás iránti kérést a főtanács elrendeli.“³⁸ Templomát 1804-ben fel is építi torony nélkül, haranglábja egyik gerendavésete szerint 1779-ben készült, eredeti állapotában minden vasszeg vagy kapocs nélkül. 1816. április 24-én önállósult. A templom belső párkányzatának felirata: „Építettett az 1804-ik esztendőben Vásárhelyi Gergely kuratorságában, tiszt. Simó Dániel levita idejében. Follbert János által aki ezt kívánja: Haec domus stet donec formica fluctus marinos ebibat et totum testudo per ambulat orbem.“³⁹

20. Kide

A Generális vizitációs jkv. II. kötet 235 l. Kideről ez olvasható: „1752. május 4. A templomot rég elvették. Azután az Unitáriusok csináltatnak egy fa templomot. Fundust adott az Henczes familia és a cse-

pegésen kívül, minden felé egy-egy rud földet, úgy egy rudnyi földet szélességére az utcáig való járásra (egy rud pedig tészen 7 vel hét singet). A templomon vagyon egy harangocska.⁴⁰ Az új templomát Ugrai László tervezte⁴¹, és 1804-ben építik fel. Barokk boltozatos mennyezetét 1947-ben lebontják, és stakatúrossal helyettesítik. Faragott kő szószéke a Kidében élt és dolgozott Sipos Dávid mester iskolájának emléke.

21. *Kissolymos*

A XVIII. sz. elején Almási G. Mihály püspök idejében épült temploma a század végére használhatatlanná válik. A csúszós talajon több helyen megszakadozik, és a falu szélére esvén, sáros időben nehezen megközelíthető.⁴² Mátéfi Mózes templomhelyet ajánl a falu közepén. Itt építik fel új templomukat 1804-re. A déli oldalon levő bejáró feletti felírás: „In honorem et gloriam unius veri Dei et Filii eius Jesu Christi. Anno 1799.“

22. *Kobátfalva*

Székelyszentmihály filiája, hosszú küzdelem után, csak a XX-ik században önállósult. Templomát az 1801-es Generális Vizitáció már épülőfélben találja. A templomépítést kérő levelükben fő indokuk, hogy munkanapokon nem tudnak a szentmihályi templomba felmenni. Ezenkívül halottaikat is templomban óhajtják elbúcsúztatni.⁴³ Az 1806-i számadásos jkv. 2.1. szerint az összköltség 424 frt. 46 dnr. Minden munkát a hívek végeztek, a padokat és a mennyezetet az asszonyok festették. Lelkésze Nagyernyei Kelemen Benjámin, aki feleségével, Nagy Susannával maga költségén kőből készített szószéket. Gondnok 1805-ig Nagy János.

23. *Kolozsvár*

1716. március 30-án a piaci nagytemplom a benne levő nyomdával megszűnt az unitárius egyház tulajdona lenni. Két évre rá, 1718-ban ugyanez a sorsa a Szentpéter külvárosában levő templomnak és a piaci főiskolának is.⁴⁴ A templomaitól és anyagi alapoktól megfosztott kolozsvári gyülekezet magánházakban tartja az istentiszteletet. A lengyel egyházközség Belmonostor utcai imaháza mellett Almási püspök házában (ma Groza Petru u. 2. sz.), a Pákei házában és a Belmagyar utcai Huszár-féle házában, valamint a szentpéteri külváros egy magánházában. A hívek számára égető szükségé vált templom felépítése érdekében 1791 tavaszán kezdik meg az előkészítő lépéseket engedély megszerzésére, építőmester keresése, megfelelő templomhely kiválasztása iránt. Az egyházközség vezetősége: Almási Ádám, Márkus György és Ferentzi János lelkészek, Rákosi Nagy Ferenc és Dersi Bartha Mózes gondnokok, Pákei János jegyző, Sombori János és Joó Diénes pénztárosok — templomépítési gondjuk megoldásában a legnagyobb támaszt és segítséget találta meg Lázár István püspök és P. Horváth Ferentz főgondnok személyében, akik nemcsak erkölcsiekben, de a teherhordozásban is az élen jártak. 1792. július 16-án a munkálat megkezdődik, és 1796. december 14-én Lázár István püspök a templomot felszenteli. Az építés költség-

geire jellemző adat, hogy az előkészítések rendjén P. Horváth Ferenc főgondnok a várható kiadások összegezése rendjén azt mintegy 6000 forintnak látja, amidőn a templomépítés befejeztével Joó Dénes számadását beterjeszti a kifizetésekről, az 43 000 Mfirt és 38 Dnrt. teszen ki.⁴⁵ Ezt a hatalmas összeget részben javak eladásából, gyűjtésből, részben kölcsönökből fedezik. 6000 forintért eladják a városháza mellett levő imaházat, a „Kismezőn“ levő ifjúsági játékkeret, értékesebb klenódiu- maikat. A lengyel egyházközség is eladja imatermét és lelkési laká- sát, s mikor mindez nem elég, kölcsönt kérnek unitáriusoktól, idege- nektől, így az 1793. június 29-i határozat szerint a román püspöktől is.⁴⁶ A templom kőműves pallérja végig Török Antal marosvásárhelyi épí- tész.⁴⁷ Ács munkáinak, fedélzetének készítője kolozsvári lakos Überlacher Antal⁴⁸; bútortatának asztalosmestere Vas István⁴⁹, a kovácsoltvas-mun- kák készítője Ungvári István. Az új templom úgy az unitárius egyház egyetemének, mint Kolozsvár városának egyik jelentős építészeti alko- tása.

24. *Komjátszeg*

Tordatúr filiája 1836-ig. Templommal azonban már a XVIII. század folyamán rendelkezik. Az 1788-ik évben tartott esperesi vizsgálat alkal- mával felvett vagyonelejtárban a templom mint omlófélben álló veszé- lyes épület szerepel. „Az 1798-ik évben tartott esperesi vizsgálószék- ben előfordulván a templomépítés is, az ekklesia tagok kéri a vizsgáló széklet engedje meg, hogy az új templom fából építtessék s ne az előb- binek a helyére.“⁵⁰ A templom 1803-ra készült el, de gyenge anyagból építhették, mert 1856—1857-ben már újból építeni kellett a ma is fenn- álló templomot.

25. *Kőrispatak*

1630. március 28-án a maior pars elve alapján a templomot a refor- mátus atyafiak kapják.⁵¹ Az unitáriusok fatemplomot építenek, mely 1803-ban leégett. A lelkési lakással egyidőben hozzáfognak a templom építéséhez is. „A most meglévő használat alatti cseréptetőzetű csinos kis kő templomot építik 1810 és 1811-ben“⁵², Benczédi Márton (1809—1826) lelkészsége alatt. A torony csak 1826-ra készült el.

26. *Kövend*

Temploma középkori eredetű. Évszázadok folyamán sok átalakítá- son ment keresztül. A nyugati részének mennyezetkazettái szép népi motívumokkal 1726-ból valók. 1796-ban a keleti részhez nagyobbítási szándékkal toldást építenek. Mennyezetkazettáit a meglévőkhöz hason- lóan kifestik.⁵³ Az 1701-ben épült tornyot 1807-ben 3 öllel felemelik, és zsindelyfedél helyett bádótetőt kap.⁵⁴

27. *Küküllőszéplak*

Egyike azon ritka unitárius egyházközségeknek, amelynek fenn- maradását a patrónus család biztosította. A templomot P. Horváth Miklós és Ferenc építik 1699-ben. P. Horváth Ferenc főgondnok 1796-

ban stakaturóztatja a templomot, és hozzákezd a torony építéséhez, melyet 1801-ben fejeznek be. A költségeket egyedül hordozza.⁵⁵ Lelkésze ez időben Balázs Márton.

28. Lokod

Homoródszentmárton filiája. 1816-ban önállósult. Kőből épült, zsindegyel fedett temploma már a XVIII. század elején megvolt.⁵⁶ A gyülekezet népe ssége kevés, 1796-ban mindössze 30 gazda, mégis a kicsinynek bizonyuló romladozó templom helyett újat kívánnak építeni. A nagyobbitáshoz helyet idős és ifjú Balázs Lőrincz ad. A lelkes hívek két év alatt a templomot és tornyot 1801—1802-ben teljesen felépítik, és berendezését is elkészítik. A torony felőli karzaton található felirat: „Az egy igaz Istennek dicsőségére építtette a Lókodi Unitaria Sz. Eccla az 1801-ik esztendőben.“ A szószék koronafelirata: „Jel. 2:10. Légy hiv mindhalálíg és neked adom az életnek koronáját.“ — „Aó 1802. 9. April.“ A papiszék felett Lázár István püspöknek nemesi címere volt. Az asztalosmunkát Láng János készítette. Az építés költsége: 805 Mfirt. és 37 pénz. Lévitája 1799-től 1810-ig Sándor Lőrincz, gondnoka 1800—1806 K. Sándor Mihály. (Sándor G.: Egyházközség története. Ekg. M. VI.)

29. Medesér

Székelyszentmiklós filiája. Az 1600-as évek elején különválnak. A különválás érdekessége, hogy a szétváló gyülekezetek a templomon természetben osztoznak. Így kerülnek Medesérre a gótikus faragott kövek s valószínű az 1496-ból való harang is, melyeket a Székelyföld leírásában Orbán Balázs is megemlít.⁵⁷ Ez emléktöredék közé tartozik a torony alatti templomajtó is, kőből faragott gótikus rájája.

Lázár István püspök 1801. május 16-án tartott vizsgálata alkalmával meghagyja, „hogy a romladozott templom helyett haladék nélkül más építtessék“. A 16 méter hosszú, 7,80 m széles templomot 1805—1810 között segesvári Hanzer Antal kőmíves pallér építi fel.⁵⁸ A pénzalapot a hívek adománya mellett egyetemes gyűjtéssel és földek eladásával teremtik elő. Lelkésze 1799-től 1819-ig Pálfi József. Gondnokai 1802—1806 Dersi Péter, 1806—1807 Bartalis József, 1807—1811 Márton János. A templom mennyezetén levő feliratok: „Az egy igaz Isten tiszteletére a templom fundamentumából épült az 1805 esztendőben a Medeséri Unitaria Ekklésia költségeivel, Bartalis József curator idejében.“ „Ez mennyezet Isten segedelméből építtetett a Medeséri Unitár Ekklésia költségével az 7ber holdnapban 1810 Eszt. Várfalvi Pálfi József pap és Iklandi Barabás György Schola Mester, Márton János curator idejében, Pál György és Lucza Ferencz egyházfíságokban, Segesvári Folberch János asztalos által. Az én házam imádságnak háza. Ezs. LVI. v. 7.“ A déli főbejárat felett ez volt felírva: „Isten az Egekből Szent házadra te-kints. / Kik ebben tisztelnek azokra áldást hints.“⁵⁹

30. Mészkö

A középkori régi templom helyett az újnak építéséről a déli bejárat felett elhelyezett két kőtábla felirata tudósít. A Gubernium engedélyének felemlítése mellett hálásan vési kőbe II. József nevét. A nagyobbik kőtábla eredeti szövege, amennyire ma olvasható.⁶⁰

„Anno 1783 ex indvetore Gy. G: / berny gloriose dum regnaret impe / rator Josephus II duc t3e aedificatum / eti templum ad unius veri Dei filii / ejus Jesu Christi gloriam sumptibus / ecclesiae unitariae Meszkoienis / tempore sup: R. Stephani Agh pastore / R Danielis Mathe mag-Geor fer / Cur=Andr. Kis aed And. Nagy / pictore Michae B; Sz. Ivany sedis assessore eccle s comnae mbro / mvra Josepho Zander Andre.“

A kisebbik kőtábla eredti szövegéből ennyi olvasható:

...Zugeti de Torda exa / more erga acclesiam / e materiallibus templi / speciale ostendit / patrocinium ! + o J + C +

A nagy kőtábla szövegének fordítása: „1783-ik esztendőben, a Fő-kormányshék jóváhagyásával, míg uralkodott II. József császár Erdély fejedelme építtetett a templom az egy Istennek és az Ő fiának a Jézus Krisztusnak dicsőségére, a mészkői unitárius egyházközség költségén, tisztelendő Agh István püspök idejében, lelkésze tiszt. Máthé Dániel, tanítója Fehér György, gondnoka Kis András és Nagy András, festője B. Szentiványi Mihály széki ülnök egyházközségi közösség tagja, köművese Zandor József és András.“ A kis kőtábla fordítása: „Tordai Szigeti..., aki az egyházközség iránt mutatott nagy szeretetből a templom anyagáról különös gondviselését mutatja.“ Az alsó sor lehet évszámjelzés is, mely sajnos elmosódottságában tisztán nem olvasható. E templomot 1931-ben, Balázs Ferenc lelkész idejében, Debreczeni László építész terve alapján átalakítják.⁶¹

31. Olthévíz

Középkori temploma évszázadok során nagy átalakításokon ment át. 1794-ben a templomnak téglaboltozatot építenek. A nagyarányú javítás után 1794. szeptember 23-án „szentelik fel Finta József esperes II. Kor. 6:16 — és Deáki Ferencz helybeli lelkész által II. Kir. 8:13. alapított beszédekkel“.⁶² A torony építésére 1799-ben 198 frt. költenek.

32. Rava

Középkori templomát 1804-ben lebontják. A bontáskor előkerülő szenteltvíztartó edényt, valamint más Szt. Jánost ábrázoló szobrot az új templom fundamentumába berakják.⁶³ Az új templomot is kőből építik, cseréppel fedik, faanyagot az egyházközség erdejéből hoznak. A 11 öl hosszú, 7 öl széles templom a közmunkán kívül 3000 Mfrt-ba került. Lelkésze 1801-től 1831-ig Koncz Márton, gondnoka 1804-től 1807-ig Izsák Zsigmond. A torony a régi marad. A hajó mennyezetének közepén található felirat: „Az egy isten tiszteletére épült 1805-ben ujtatott 1833.“⁶⁴

33. Sepsikőröspatak

1781. április 21-én a helybeli Kálnoki familia ösztönzésére katonai erővel elveszik az unitáriusok templomát és parókiális épületeit, s átadják a katolikusoknak. Az egyházközség vezetősége megkezdi sérelme orvoslásának keresését, de csupán annyit ér el, hogy 1784-ben a főkormányshék rendeletére a „Dióhegy“ nevű helyen templomhelyet kap-

nak.⁶⁵ „1802-ben kezdenek az unitáriusok a Dióhegy tetején templomot építeni.“ Gyűjtésből, a hívek áldozatából és erdő eladásából nyert pénzen a templom 1802—1804-ben felépült. Kézpénz kiadása több mint 1000 frt. A templomépités fő érdeme András Mózes gondnoké.⁶⁶ Lelkésze ez időben Köpeczi Gábor. A torony két évvel később, 1806-ban épült fel, Költő Benedek gondnoksága idején.

34. *Siménfalva*

Székelyszentmiklós filiája volt Siménfalva is, de már 1585-ben önállósult, és a következő évben templomot épített. Tanújele a nők bejárata fölött található „1586“-os évszám.⁶⁷ Az évszázadok folyamán megerősödött gyülekezet Kolozsvári Archizencki Sámuel lelkész és Jakab András gondnok idejében, 1808—1811-ben építi fel új templomát. A toronyt csak 1818-ban.⁶⁸ Az érdem mindkét esetben Jakab András gondnok és Kolozsvári Archizenczki Sámuel lelkészt illeti.

35. *Sinfalva*

1772. november 30-án katonai erővel templomát elvették.⁶⁹ A templom nélkül maradt gyülekezet hosszas készülődés után csak 1798-ban tud hozzáfogni új temploma építéséhez. Az évekig tartó kérvényezés, hogy kártérítést kapjanak, hiábavalónak bizonyult.⁷⁰ Közadakozásból és jöltevők segítségével két év alatt épült fel a ma is meglevő templomuk. Az ajtókövön ez a felirat áll: „Anno 1799 Ezen templom ajtókövét kegyes indulatból tsináltatta méltóságos Torotzkai Erzsébet kis asszony.“

36. *Szabéd*

A templom 1800-ban épült Kozma János lelkész és Káli Nagy Ferenc gondnok idejében. A torony 1813-ban Kováts Márton lelkész és ifj. Fekete József gondnok idejében.⁷¹ A szószékkorona felirata, melyen egy Pelikán szárnyaival két fiát ölelgeti, ez volt: „Az egy igaz Isten ditsóságára tsináltatta K. Nagy Ferencz feleségével Kobok Máriával Anno 1804.“⁷² 1873-ban leégett a templom és torony, s elolvadt az a középkori harang is, melynek feliratát Orbán Balázs őrizte meg: „O rex gloriae veni cum pace Anno Dni Dei MCCCCXLVIII [1448].“

37. *Szentábrahám*

Régi temploma a falun kívül, a kistemető dombján volt, nehezen megközelíthető helyen, és erősen rongált állapotban. 1800-ban Lázár István püspöki vizsgálata után Mátéfi Ferenc a falu közepén, saját telkéből templomhelyet adományozott az eklézsiának. 1803-ban a régi templomot lebontják, és szerződést kötnek Müller János fogarasi kőművesmesterrel az új templom felépítésére a falu közepén. A 10 német öl hosszú, 4 öl széles és 3 öl magas templom építéséért ígérik 500 Mfrt, 15 köböl gabonát, 80 font túrót, 40 font szalonnát, minden háztól egy tyúkot vagy két csirkét és minden napszámosmunkát. Csekefalva, mely filiája volt Szentábrahámnak, hogy a templomépités terhéért ne hordozza,

a Főtanács engedélye nélkül különszakad, és semmit sem segít annak a felépítésében. A templom 1803—1811 között épült fel Simén András lelkész és Lőrinczi Mihály gondnok idejében. A deszkamennyezetén levő felirat: „Isten dicsőségére építtette a Szentábrahámi Unitaria Szent Eklklésia MDCCCXI.“⁷³

38. *Szentgerice*

A XIV. századból való középkori templom, mennyezetfestése az 1670-es évből való. Templomtornya 1791—1792-ben épült.⁷⁴ Lelkésze: 1771—1798-ig Kozma Mihály, gondnoka: Gál József.

39. *Székelykál*

Az egyházközség romladozó fatemploma helyébe 1762 nyarán új kő- és téglatemplomot épített. Bár az új templom méretében hasonló a régihez, amit a kiküldött biztosok is megállapítottak, mégis a templomot lezárták. Tíz év elteltével 1772-ben 1000 forint közbenjárási díj ellenében a templom megnyitási engedélyét megkapták.⁷⁵ 1783. március 13-án a főkormányszék engedélyezte a templomtorony felépítését is, melyet még azon évben be is fejeztek.⁷⁶

40. *Székelymuzsna*

1648-ban a maior pars elve alapján az unitáriusok templomát elvették. Új templomhelyet a Bán család adományoz, melyre fából zsendellyel fedett templomot építenek a XVII. század folyamán.⁷⁷ A romladozott fatemplom helyébe újnak építését határozták el és kezdik meg 1795-ben, és 10 év alatt fejezik be. Az egyházközség híveinek segítségére jönnek a szomszéd falvak lakói, különösen a székelyderzsiek, akik 400 szekér követ és 50 forintot adnak.⁷⁸ Az új templomot nagyobbítják is, és helyet újjólag a Bán család ad, Bán Rebeka Máté Györgyné személyében. Lelkésze 1795-től 1816-ig Vitalis alias Szentlászlói Sámuel, gondnokai: 1795-ben Ádámosi Sámuel, 1796—1798-ig Keresztély György, 1798—1801 Gedő János, 1801-ig Mester István, 1802—1805 Bán Pál, 1805 Máté István. Templomi feliratok: a torony felőli karzaton: „Építette Gedő István a saját költségén 1800.“ A mennyezet közepén: „Az egy igaz Isten dicsőségére és a Jézus Krisztus tiszteletére készítettett 1800 Májusában.“ A mennyezeti tábla északi részén szegletes betűkkel: „I.Tim.II.5. Egy az Isten, egy a közbenjáró is Isten és emberek között az ember Jézus Krisztus.“ A mennyezet déli részén szegletes betűkkel: „Ján.XVII.3. Ez pedig az örök élet, hogy tégedet egyedül ismerjenek lenni igaz Istennek és akit elbocsátottál a Jézus Krisztust.“ A papiszék felett: „ifj. Mester István curatorságában, egyháziu Ádámosi Mihály.“ Ezek a régi feliratok 1935-ben megsemmisültek, amikor a templomot lebontották és újat építettek.⁷⁹

41. *Székelykeresztúr*

1767. augusztus 19-én Hadik András parancsnok vezetésével a katonaság a templomot s az egyházközség belső és külső javait a katolikusok részére elfoglalta.⁸⁰ A község déli szélében a Fiatfalva felé vezető

út melletti legelőből adnak az unitáriusoknak megfelelő területet; ott építenek fel egy papi és mesteri lakot. A lelkészi lakás nagy szobájában és a csűrjében tartották az istentiszteletet, de rövid ideig, mert 1768. december 1-én mindkét helyiséget lerombolták.⁸¹ Ezt követően új templomuk felépítéséig a Gagy pataka mellett Kovács György, később Firtos Mózes házában tartják istentiszteletüket. Az események hű tanúja a jelenlegi templom belső falán található felirat: „Elvétetvén a székelykereszturi unitaria ekklesiától régi nagy temploma az 1767-ik esztendőben, az új templom Isten segítvén szent neve ditséretes imádása végett a felséges császári és királyi kegyelmes engedelem mellett az 1782-ik esztendőben kezdett épülni. Kőfalai, cserepes szarvazatja végződött 1783-ban, Patakfalvi János kuratorságában, vakoltatott meg 1789-ben Patakfalvi Mihály és R. Fazakas István kuratorságában, torony pedig félbe maradván a szűk idő terhes voltáért készült 1792-ben Hantos Mihály kuratorságában. A nevezett unitaria ekklesiát és tks. patrónus... ma istentisztelete szentháza építésében gerjedező indulatjuktól költségek fáradságuktól és több istenfélő hívek segítségek által, de nevezetesen Felsődobófalvi Marosi István ur kegyes életében Sion pusztaságait fáradhatatlanul ékesítő Jeruzsálem omladozó kőfalait építgető kezeinek segítségéből. Zs.CXII. Vs.6. Örök emlékezetben lészen az igaz.“

A mennyezet közepén: „Ján. 17.rs.3. E pedig az örök élet, hogy megismerjenek Téged egyedül igaz Istent és akit elbocsájtottál a Jézus Krisztust.“⁸²

42. Székelyszentmiklós

Szentmiklós, a középkor virágzó anyaegyháza, melyet Benkő József „Milcoviá“-ban mint apátságot említ, az évszázadok folyamán elveszti mind filiáit, s a XVIII-ik század végén már csak Kede tartozik hozzá. Medesér elválásakor középkori templomát lebontották és elosztották. A falum kívül a nyugati határrészen Kede felé építik fel az új templomot, mely idővel annyira megromladozott, hogy új templom építésére határozták el magukat. Homoródkarácsonyfalvi Nagy István lelkész (1791—1798) vezetésével 1794-ben fel is építik a régi helyen, fából. Felirat az új templomban: „A Sz.Miklósi Unitarium templom készült Felsőcséreg II-ik Ferentz Római Császár uralkodása alatt a F.királyi engedelem mellett, ezen Ekklesia előljáróinak és melletek Isten ditsőségét hivségeken kívánoknak igazgatások mellett, részint a külső Benefactorok elemosinájok mellett az Ekklesia közkölttségével az egy atya Isten ditsőségére 1794.“⁸³ 1847-ben ezt a templomot is lebontják, és a falu közepén építik fel a ma is meglévő. A szószékkorona az előző fatemplomból való, felirata ma is megvan: „Isten ditsőségére ezen koronát készítették — Váralyai Zsigmond és Tiboldi Dániel 1807-ben Müller Márton asztalos által.“

43. Szentháromság

1764. április 16-án a templomot és az egyházközség javait elvették és a katolikusoknak adták. Évtizedekig tartó hiábavaló kérvényezés, utánjárás eredményeként 1783. április 5-én a királyi tábla végre templomhelyet adott az egyházközségnek. Még évek telnek el, míg Marosi

Zsigmond lelkész vezetésével „a falu felső utzájában felszeg felé cserefa talpakon boronafából rakott zsindeleyel fedett“ templomukat 1790-ben felépíthették.⁸⁴

44. Torda

Az erőszakos templomfoglalások rendjén Torda, az ekkor többségében még unitárius város sem került el sorsát. Miként azt a Generális vizitációs jegyzőkönyv 1726-ban feljegyzi: „Az catholicusok elfoglalván az unitáriusok templomát és parochiáját anno 1721. 21. nov. az cultus helye transferaltatt az scholában.“⁸⁵ A gimnázium nagytermét rendezték be istentiszteleti helynek. 1788-ban Lázár István püspök vizitációja feljegyzi, hogy a gyülekezet szorgalmatosságát az iskola épületeinek javítása, építése körül tovább folytassa, de „minthogy mind a haranglábat, mind pedig nevezetesen az oratoriumot... oly állapotban találta lenni a vizitáció“... hogy tartani kell: „Igen könnyen történhet leromlásától s az ezek által okozható példás szerencsétlenségtől, minden szempillantásban nem ok nélkül félhetni, tehát mind a kettőnek halogatáson kívül leendő megújítását decernálta a vizitáció.“⁸⁶ 1791-ben a Consistorium engedélyt adott az eklézsiának, hogy a régi iskola helyén templomot építsen. A régi iskola épületét lebontják, és helyére azon évben a templomot fel is építik. A tornyot sok nehézséggel küzdve, csak 1801 után kezdik építeni, és 1809-ben fejezik be.⁸⁷ Az 1903-as javításkor a déli bejáró fölé elhelyezett márványtábla feliratának kezdő sora: „Épült az egy igaz Isten dicsőségére MDCCXCI-ben...“ Lelkészei: 1791—1795-ig Sárdi István, 1800—1805-ig Máthé Elek.⁸⁸

45. Tordatúr

Az 1693-ban épült templomát 1807—1812 között megújítják, nagyobbítják és új tornyot építenek.⁸⁹

46. Torockó

Torockó 1796—1802-ben régi templomát újítja, illetve nagyobbítja meg. Ez a munka olyan jellegű, hogy felvehető az új templomok sorába, ha figyelembe vesszük, hogy kiadásai a hat év alatt: 14 ezer Rfrt⁹⁰ a felhasznált vas- és faanyagon kívül. Lelkésze 1794-től 1815-ig Barabás Sámuel.⁹¹ A régi torony megújítása csak 1828-ban történik meg.

47. Úrmös

„A templom keleti vége 1787-ben lerontatik s Maurer László inspector curator által egy egész német öllel meghosszabbittatik és egy félnémet öllel megszélesítetik.“ A templom eredetileg középkori. Az időközi javítások és átalakítások közül ez volt az egyik legjelentősebb, amennyiben alapjában változtatta meg a régi szentély keskenyebb közét és tette egyforma szélessé a templom belsejét. A munkálatot a patronáló Maurer család végezteti. Ennek tanúja a meglevő szószékkorona is, melynek nyolcszögű párkányán ez a felirat áll: „Ajándékozta P. Horváth Susanna Maurer Sándor élete párja 1797-ben.“⁹² Lelkésze 1766-tól 1812-ig bölöni Kisgyörgy Simeon.

48. Várfalva

1783-ban a középkori templomhajó nyugati részéhez is bővítést építenek, ami azonban jellegét nem változtatja meg. Jelentősebb a régi torony lebontása és újjáépítése. Az építést végző kőművesmesterek: Farkas Ferenc, Erős János és Gergely György. A toronyajtó szemöldök-kövén található felirat: „Templom Unitarium exfundamento Anno 1783. Sumptibus Ecclesiae renovatum Laus Deo.” A templom déli oldalán található felirat: „Hoc opus renovatum est Anno D. 1613 29 May Parocho existente Johane Némai Unitari, Regnante Principe Gabriele Báthori Authore Petro Lapidida Rákosiensi.”⁹³ A portikus homlokzatán levő felirat: „Sub aug. imperatore Josepho II do templum in Ao 1783 ex fundamento renovatur rim vero in Ao 1784 fieri curavit suo sumtu Fc Clea unitarian varfalviensis, gloria in exceissis Deo.”⁹⁴

49. Városfalva

A romladozó templomot javítani már nem lehetett. Templomépítési engedélyt kaptak, és 1783. május 11-én szerződést kötnek oroszhegyi Burján Jánossal egy 10 öl hosszú és 4,5 öl széles templom építésére. A vállalkozó időközben meghalt, és az építést udvarhelyi Boldizsár József fejezi be 1785-ben. Az ötablakos bolthajtásos új templom összköltsége 587 Mfрт. 75 dénár. A régi torony a cinterem bejáratánál állott, melyet ez az építkezés nem érintett. Lelkésze 1811-ig Murvay János, kuratorok: 1783. Csiki Zsigmond, 1784 Zoltán György, 1785—1787 Zoltán Péter. Feliratok a templomban: — a papi széken: „Városfalvi Ns.Kénosi Dávid Ur tsináltatta. 1785.” — Az úrasztalán: „A maga költségén: Városfalvi Kénosi Sigmond Ur; Élete párja Tompai Botos Anna. Anno 1785.” — A szószék melletti padon: „Városfalvi Ns.Kénosi Dávid ur élete párja Desfalvi Belényesi Anna asszony tsináltatta 1785-ben.” A templom keleti részében a legények karzatának felirata:

„Én vagyok az Isten háza és szállása / Hol az egy Istennek vagyon imádása. / Engem városfalvasok fáradozása / Épített. Nyugodjék kin az Ur áldása. / Ez lön Zoltán Péter curatorságában / Zoltán János egyik egyházfiságában / Másfelől Gál Ferentz társ szolgálatyában / Ezer hét-száz nyolcvanötödik folytában.”⁹⁵

50. Verespatak

A XVIII. század elején Abrudbánya filiája, sőt első önálló lelkészei is még mint abrudbányai káplánok szerepelnek. A Generalis vizitációs jegyzőkönyv (II. 168. l.) feljegyzi: „Egy templomocska deszkából építve vagyon.”⁹⁶ A jelenleg is meglévő szép kőtemplomát 1796-ban építik. Lelkésze 1778-tól 1804-ig Csokfalvi Dániel. Temploma 1848-ban leégett, és csak 1860—1865-ben tudták újraépíteni.

Templomépítési adatok összegezése

A vizsgált 30 esztendő alatt, a rendelkezésre álló adatok alapján, (1781—1811) 50 templom- és toronyépítés vagy nagyobb mérvű javítás történt. Ez a szám jóval több, mint amelyet Ferencz József az *Unitárius*

kis tükörben említ. Ha leszámítjuk azt a négy építkezést, mely kimondottan Agh István püspökségének idejére esik, tehát az 1786 előtti időre: Mészkö (1783), Székelykál (1783, csak torony), Kadács (1785—1786) és Városfalva (1783—1785), de ugyanakkor ha hozzáadjuk a három középiskolának: tordai (1788—1796)⁹⁷, székelykeresztúri gimnázium (1793—1804)⁹⁸ és a kolozsvári kollégium (1801—1806)⁹⁹ felépítését, mint amelyek Ferencz József is beszámít, az általunk felsorolt építkezések száma így is 49 marad. A különbség egyik oka lehet, hogy a XIX. század folyamán több templomot újraépítenek, s a templomépítési adatokat kérő püspöknek a lelkészek az újonnan építették adatait küldték be.

Kiemelkedőnek tartjuk, hogy 41 egyházközségben építenek teljesen új templomot, az alábbiak szerint:

1781—1791 között öt egyházközségben: Homoródalmás, Kadács, Mészkö, Székelykeresztúr és Városfalva.

1791—1801 között tizenhat egyházközségben: Abrudbánya, Alsóboldogfalva, Alsórákos, Aranyosrákos, Buzaháza, Csokfalva, Felsőrákos, Firtosmartonos, Gyepes, Homoródújfalú, Kolozsvár, Sinfalva, Székelyszentmiklós, Szentháromság, Torda és Verespatak.

1801—1811 között húsz egyházközségben: Abásfalva, Bágyon, Benczéd, Bözöd, Fiafalva, Firtosváralja, Kede, Kide, Kissolymos, Kobátfalva, Komjátság, Körispatak, Lókod, Medesér, Rava, Sepsikőrőspatak, Siménfalva, Szabéd, Szentábrahám és Székelymuzsna.

Négy egyházközségben végeznek átalakító jellegű, nagyobb mérvű javítást: Kövenden a templomot nagyobbítják és a tornyot magasítják; Olthévizen a templomot nagyobbítják és téglaboltozattal látják el, valamint tornyot építenek; Torockón nagyméretű templomjavítást és átalakítást végeznek; Ürmösön a templom szentélyét alakítják át.

Hat egyházközségben a templomjavítás mellett új tornyot építenek: Küküllőszéplak, Szentgerince, Székelykál, Tordatúr, Várfalva és Olthévíz.

A türelmi rendelet kihirdetése hét olyan gyülekezetet talál, melyben a hívek templom nélkül maradtak a templomfoglalások következtében. Így nincs temploma 80 évig (1716—1796) Kolozsvárnak, 71 évig Tordának (1721—1792), 27 évig Sinfalvának (1772—1799), 26 évig Szentháromságnak (1764—1790), 25 évig Székelykeresztúrnak (1767—1792), 24 évig Abrudbányának (1778—1802) és 23 évig Sepsikőrőspataknak (1781—1802).

Három filiális gyülekezet, melynek előzőleg nem volt istentiszteleti helyisége, templomot épít magának: Benczéd, Buzaháza és Kobátfalva.

A XIX. és XX. század folyamán 12 templomot újraépítenek, részben természeti csapások (földcsuszamlás, égés), részben az elévülő gyenge építőanyag (fa) vagy a templom meg nem felelő elhelyezése miatt. Így van ma újabb temploma: Abásfalva, Benczéd, Buzaháza, Firtosmartonos, Gyepes, Kadács, Kobátfalva, Komjátság, Mészkö, Szabéd, Székelymuzsna és Székelyszentmiklós gyülekezeteinek.

A templomépítések lendülete, mely mindenáron újat akar, sajnos több középkori gótikus templom lebontásához vezetett. Így Bágyon, Homoródújfalú, Mészkö, Rava és a jelek szerint Szabéd is művészileg pótolhatatlan régiségeket veszített el. Olthévíz, Ürmös, és Várfalva, bár átalakításokkal, de megtartották templomuk középkori jellegét.

A türelmi rendelet következményeként 1781—1811 között épült, illetve javított templomok száma bizonyossága marad a vallásos ember

áldozatkészségének, hogy Isten imáadására és lelki békéje számára méltó hajlékot építsen. A rendeletnek csak egyetlen pontját, a templomépítést elemeztük, jelentősége így is kidomborodik. A jövő feladata, hogy a türelmi rendeletet minden szempontból, kellőképpen értékeljük.

JEGYZETEK

- ¹ Ferencz József: Unitárius kis tükör. Kólozsvár 1930. 88. l.
- ² Kelemen Lajos: Legrégibb adataink unitárius templomainkról püspöki egyházvizsgálati jegyzőkönyveinkben 1789-ig. Keresztény Magvető — továbbiakban KerMagv — LIV(1922). 171.
- ³ Kádár Lajos: Az abásfalvi unitárius egyházközség története. (kézirat) Egyházközségi monográfiák — továbbiakban Ekg.M. VI/1.
- ⁴ Benczédi Gergely: Abrudbányai és verespataki eklézsia története. KerMagv XXXIII(1898). 219 és 222.
- ⁵ Mózes András: Az abrudbányai unitárius templom. Ekg.M. II/1.
- ⁶ Uo.
- ⁷ Geréb Sándor: Az alsóboldogfalvi egyházközség története. Ekg.M. V/1.
- ⁸ Egyházi Képviselő Tanács Irattára (továbbiakban Ekti) II. 86/4.
- ⁹ Geréb S. i.m. Ekg.M. V/1.
- ¹⁰ Útő Béla: Alsórákosi unitárius egyházközség történelme. Ekg.M. VII/1.
- ¹¹ Kelemen L. i.m. KerMagv LIV(1922). 171.
- ¹² Biró Barna: Az aranyosrákosi unitárius egyházközség története. 1969. (kézirat).
- ¹³ Idősb Kozma Mihály: A bágyoni régi templomban találtatott ritkaságokról. Unitárius Egyház Levéltára (továbbiakban UEL) Fasc. B. XLII/26.
- ¹⁴ Fodor András: Jegyzetek a bágyoni unitárius eklézsia múltjából és jelenéből. KerMagv XXX(1895). 45.
- ¹⁵ Deák Miklós: Az alsó és felöbencéjdi leányegyházközség temploma. Ekg.M. V/25.
- ¹⁶ Szász András: Adatok a bőzödi unitárius egyházközségről. Ekg.M. V/3.
- ¹⁷ Szentmártoni Sámuel: A buzaházi filia története. Ekg.M. IV/7c.
- ¹⁸ Uo. 6.
- ¹⁹ Saját lejegyzés 1974. szept. 5-én.
- ²⁰ Kelemen György: [Csokfalva] Egyházközség keletkezése és fejlődése Ekg.M. IV/1.
- ²¹ Fekete Dezső: A felsőrákosi templom ismertetése. Ekti A. II. 86/90.
- ²² Kelemen István: A felsőrákosi unitárius templom és toronyra vonatkozó történelmi jelentőségű főbb adatok. Ekg.M. VII/3.
- ²³ Kelemen L. i.m. KerMagv LIV(1922). 173.
- ²⁴ Geréb Zsigmond: A fiatfalvi unitárius egyházközség története 1910-ig. Ekg.M. V/8.
- ²⁵ Uo. Ekg.M. V/8.
- ²⁶ Katona Ferenc: A firtosmártonosi unitárius egyházközség története. Ekg.M. V/9.
- ²⁷ Uo. Ekg.M. V/9.
- ²⁸ Egyed Dániel: Firtosváraaljai egyházközség templomának ismertetése. Ekti A. II. 86/72.
- ²⁹ Uo. Ekti A. II. 86/72; Id. Máthé Lajos: Főbb vonások Firtosváraaljai unitárius egyházközség történetéből. Ekg.M. V/10.
- ³⁰ Pap Zsigmond: A gyepesi unitárius egyházközség története. Ekg.M. VI/2.
- ³¹ Kelemen Lajos: I.m. KerMagv LIV(1922). 173.
- ³² Homoródalmási egyházközség levéltára. I/82.
- ³³ Templomépítés történetének krónikája. Homoródalmási Egyházközség Levéltára.
- ³⁴ Generális Vizitáció jegyzőkönyvéből, 81. l. Homoródalmási egyházközség levéltára.
- ³⁵ Tibáld József: Homoródújfalvi egyházközség története. Ekg.M. VI/9.
- ³⁶ Lőrinczi Károly: A kadácsi egyházközség templomtörténete. Ekti A. II.86/1.
- ³⁷ Sándor Áron: A kadácsi unitárius egyházközség története. Ekg.M. V/12.
- ³⁸ Bartók Endre: A kedői unitárius egyházközség története. Ekg.M. V/13.

- ³⁹ Uo.
- ⁴⁰ Kelemen L.: I.m. KerMagv LIV(1922). 174.
- ⁴¹ Fülöp Elemér: Kidei egyházközség templomának ismertetése. EKTI A. II. 86/24.
- ⁴² Kovács Lajos: Kissolymosi unitárius egyházközség története. Ekg.M. V/14.
- ⁴³ Zsigmond Cs. Attila: A kobátfalvi unitárius egyházközség története. (kézirat) 13; EKTI V/31.
- ⁴⁴ Ar. Rákosi Székely Sándor: Unitaria vallás történetei Erdélyben. Kolozsvár, 1939. 169; Ferencz J.: I.m. 76.
- ⁴⁵ Kolozsvári egyházközség levéltára Fasc. XXXIII/29.
- ⁴⁶ Kolozsvári Unitaria Ecclesia jegyzőkönyve. 46.
- ⁴⁷ Kolozsvári egyházközség levéltára Fasc. XXXIII/4—18—29.
- ⁴⁸ Uo. Fasc. XXXIII/15.
- ⁴⁹ Protocollum Ecclesiae Unitariorum Claudiopole. 59.
- ⁵⁰ Imecs Lajos: A komjászegi unitárius egyházközség története. Ekg.M. II/8.
- ⁵¹ Kelemen L.: I.m. KerMagv LIV(1922). 174.
- ⁵² Ürmösy Abraham: Kőrispatak. Ekg.M. V/16.
- ⁵³ Kiss Zoltán: Templommal kapcsolatos dokumentációs anyag közlése. EKTI A. II. 86/56.
- ⁵⁴ Adámossy Gábor: A kövendi unitárius egyházközség történetének vázlata. Ekg.M. II/7.
- ⁵⁵ Bodoczi Sándor: Részletek a küküllőszéplaki unitárius anyaegyházközség történelméből. Ekg.M. III/7.
- ⁵⁶ Kelemen L.: I.m. KerMagv LIV(1922). 175.
- ⁵⁷ Orbán Balázs: A Székelyföld leírása. I. 117—118.
- ⁵⁸ Biró Lajos: A medeséri unitárius templom történetének rövid leírása. EKTI A. II. 86/10.
- ⁵⁹ Ferenczy Áron: Medeséri unitárius egyházközség története. Ekg.M. V/18.
- ⁶⁰ Sajtó lejegyzésem 1971. nov. 21-én.
- ⁶¹ Székely Gergely: A mészkői unitárius templom rövid története és építészeti leírása. EKTI A. II. 86/53.
- ⁶² Kiss Aladár: Homoródhévízi unitárius egyház. Ekg.M. VII/5.
- ⁶³ Végh Mihály: A ravai unitárius egyház története. 7. Különlenyomat a KerMagv. XXV. évfolyamából.
- ⁶⁴ Péter Odön: A ravai unitárius történelmi műemlék templom rövid története. EKTI A. II. 86/19.
- ⁶⁵ Albert Attila: Sepsikőröspataki egyházközség templomának ismertetése. EKTI A. II. 86/82.
- ⁶⁶ Gál Miklós: Egyházközség története. Ekg.M. VIII/7.
- ⁶⁷ Péter József: Ismertetés a siménfalvi unit. egyházközség templomának építéséről. EKTI A. II. 86/59.
- ⁶⁸ Sándor Géza: Adatok a siménfalvi unitárius egyházközség temploma történetéhez. Ekg.M. V/23; Ürmösi Kálmán: Az alsósiménfalvi unitárius eklézsia. KerMagv XIV (1879). 178.
- ⁶⁹ Benczédi Gergely: A sinfalvi templom erőszakos elfoglalása 1772. nov. 30-án. KerMagv XVIII(1883). 36.
- ⁷⁰ Bodoczi Sándor: Adatok a sinfalvi unitárius eklézsia történetéhez. KerMagv XLII(1907). 311.
- ⁷¹ Kolcsár Sándor: Adatok a szabédi unit. templom történetével kapcsolatban. EKTI II. 86/32.
- ⁷² Pálffy Ferenc: A szabédi unitárius templom történelmi nevezetességű főbb adatai. Ekg.M. IV/9.
- ⁷³ Péterffy Mihály: A szentábrahámi unitárius egyházközség. története. Ekg.M. V/27.
- ⁷⁴ Ürmösi Kálmán: A szentgerincei unitárius eklézsia. KerMagv XXIX(1894). 83.
- ⁷⁵ Kelemen Árpád: A székelykáli unitárius egyházközség vázlatos története. Ekg.M. IV/10.
- ⁷⁶ Kozma Albert: A székelykáli unitárius egyházközség története (kézirat) 16.
- ⁷⁷ Koncz József: A muzsnai orthodox és unitárius atyafiak tusakodása a XVII. században. KerMagv XIX(1884). 95.
- ⁷⁸ Mátyás János: A székelymuzsnai unitárius egyházközség. Ekg.M. VI/16.
- ⁷⁹ Kiss Tilhamér: Adatok a székelymuzsnai unitáriusok meglévő és régebbi templomairól. EKTI A. II. 86/20.

- ⁸⁰ Sándor János: A székelykeresztúri unitárius gimnázium története. Székelykeresztúr 1896. 5.
- ⁸¹ Uo. 6.
- ⁸² A székelykeresztúri unitárius egyházközség története. Ekg.M. V/24.
- ⁸³ Gálfalvi Sámuel: A szentmiklósi eklézsia történetének leírása. Ekg.M. V/26.
- ⁸⁴ Pap Sándor: A szentháromsági unitárius egyházközség történetének adatai. Ekg.M. IV/12.
- ⁸⁵ Kelemen L.: I.m. KerMagv LIV(1922). 179.
- ⁸⁶ Varga Dénes: A tordai unitárius gimnázium története. Torda 1907. 44.
- ⁸⁷ Uo. 48.
- ⁸⁸ Lőrinczi Géza: A tordai unitárius templom története. EKTI A II. 86/31.
- Benczédi G.: Tordai unitárius papok. KerMagv XXIII(1888). 94.
- ⁸⁹ Halmágyi Károly: Tordai unitárius egyházközség története. Ekg.M. II/18.
- ⁹⁰ Sebes Pál: A torockói unitárius egyházközség templomának építési története. Ekg.M. II/16.; Németh István: A torockói unitárius templom és torony. Ekg.M. II/18 és EKTI A. II. 86/52.
- ⁹¹ Benczédi G.: Torockói papok. KerMagv XXVI(1981). 160.
- ⁹² Osváth Gábor: Ürmösi egyházközség. Ekg.M. VII/6.
- ⁹³ A várfalvi unitárius egyházközség története. Ekg.M. II/12.
- ⁹⁴ Saját lejegyzésem. 1981. okt. 4-én.
- ⁹⁵ Péter Sándor: A városfalvi unitárius egyházközség története. Ekg.M. VI/19.
- ⁹⁶ Kelemen L.: I.m. KerMagv LIV(1922). 180.
- ⁹⁷ Varga D.: I.m. 46.
- ⁹⁸ Sándor J.: I.m. 16.
- ⁹⁹ Gál Kelemen: A kolozsvári unitárius kollégium története I—II. Kolozsvár 1935. I. 253.

SZÓSZÉK — ÚRASZTALA

TÖRÖK ÁRON

„EMLÉKEZZETEK VISSZA...”

Zsid 10, 32, 35—36, 39

Olyan a mi egyházunk története, hogy amidőn visszalapozunk abban, amikor múltira emlékezve ünnepelünk, az öröm és fájdalom érzése egyaránt uralja szívünket. Így vagyunk ebben az órában is. Mert ünnepelni, emlékezni gyűltünk össze ebbe a gyönyörű templomba. A maga nemében egyedülállónak mondható kálnoki unitárius fatorony építésének 200 éves évfordulóját ünnepeljük. Egy maréknyi gyülekezet egykori hősi tettét, melyre — hivalkodás nélkül — igaz büszkeséggel tekinthetünk ma is.

S hogy ez az ünnep ne csak lelket melegítsen, de öntudatot is világítson s az új idők ölen is áldozatvállalásra készítessen, szükségesnek tartom vázlatosan felemlíteni, de legalábbis érzékeltetni azt az egyháztörténelmi korszakot, melyben sok küzdelmet állottak ki elődeink, míg a veszteségek romjain elkezdheték az egyház újraépítését. Célomat elérendő káténkat hívom segítségül. A 27. kérdés így hangzik: *Mi történt Dávid Ferenc halála után?* A felelet pedig ekképpen szól: „Dávid Ferenc halála után egyházunk történelmében nehéz korszak következett. Kezdetben a felekezeti türelmetlenség, később a politikai elnyomás súlya is ránehezedett egyházunkra. Öseinknek, építés helyett, önvédelemre kellett fordítaniok minden erejüket. E nehéz küzdelemben elveszett sok templomunk, egyházközségünk és híveinknek mintegy 3/4 része. A teljes megsemmisüléstől Isten gondviselése, a vallásszabadság törvénye és a hívek egy részének hősi kitartása mentette meg egyházunkat.”

Ez a nehéz korszak csaknem 300 esztendeig tartott, de két évszázad ebből különösképpen nehéznek mondható. E két század alatt a török hódoltság, a tatár betörések és fosztogatások, valamint az osztrák elnyomás igájában nyögött Erdély népe. Szenvedtünk mi is I. Lipót, III. Károly és Mária Terézia uralkodása idején. Kifogásolták anyanyelvünket, semmibe vették haladó vallásos gondolkozásunkat. Hitelődeink csak az apostol meggyőződésével tudták átvészelni e nehéz korszakot, és vele együtt vallották: „Mindenütt nyomorgattatunk, de meg nem szorítottunk; kétségeskedünk, de nem esünk kétségbe; üldöztetünk, de el nem hagyatunk; tiportatunk, de el nem veszünk!” (2Kor 4,8—9)

Alig van egyház, melynek inkább szüksége volna ezekben az időkben az újrakezdés tehetségére, mint éppen a mi egyházunknak. Sajátos

Elhangzott a kálnoki fatorony építésének 200. évfordulója alkalmával, aug. 30-án tartott istentiszteleten.